

І.А. Юр'єва, к.е.н., доцент кафедри економічного аналізу та обліку, м. Харків, НТУ «ХПІ»

Н.Б. Токар, ст..викладач, м. Харків, НТУ «ХПІ»

І.Є.Хаустова, ст..викладач, м. Харків, НТУ «ХПІ»

ВПРОВАДЖЕННЯ ІНСТРУМЕНТІВ БІЗНЕС-ПЛАНУВАННЯ ЯК МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМСТВА

Досліджуються теоретичні засади формування бізнес – плану та стратегій підприємства для забезпечення економічної безпеки підприємств. Розглядається впровадження елементів економічної безпеки у контексті формування конкурентного внутрішнього та зовнішнього середовища. Розглядаються етапи розвитку теоретичного осмислення та розширення тематичних рамок механізму впровадження економічної безпеки підприємств. Розкрито поняття «бізнес-план», «стратегія» у рамках впровадження заходів із економічної безпеки підприємств, в контексті соціально-економічного розвитку організації. Досліджено чинники, які детермінують вплив факторів внутрішнього та зовнішнього середовища на соціально-економічний розвиток організацій. Виокремлено тенденції розвитку заходів із впровадження механізмів економічної безпеки на підприємстві.

Для забезпечення економічної безпеки підприємств при його управлінні постає необхідність використання методів сучасного бізнес-планування. Успішне формування нового бізнесу, вихід підприємства із кризового стану стабільна діяльність підприємства не може обійтися без чіткого об'єктивного плану який повинен корелювати із етапами забезпечення механізму економічної безпеки підприємств.

В умовах кризової ситуації підприємці, керівники підприємств змушені шукати такі моделі та форми планування, які б забезпечили максимальну ефективність приймаємих рішень задля забезпечення економічної безпеки. Успіх в рішенні задач впровадження елементів економічної безпеки залежить від трьох основних елементів:

- розуміння загального та реального стану справ на підприємстві;

- уявлення той мети, яка повинна бути досягнута;
- планування процесу переходу підприємства із одного стану в інший.

Таке планування – це неперервний процес, який дозволяє оцінити результати прийнятих рішень і передбачити їх послідовність.

Рисунок 1.1 – Процес розробки і реалізації плану

Всі вказані проблеми дозволяють розв’язати бізнес-план, оскільки він вміщує не тільки розробки цілей, задач на ближню та дальню перспективу, оцінку сильних та слабких сторін виробництва, аналіз ринку, інформацію про споживачів, показати можливість виконання проекту, залучити потенційних інвесторів, визначити склад маркетингових заходів організації з вивчення ринку, реклами, стимулюванню продажів, ціноутворенню, каналам збуту та ін.; оцінити фінансове становище організації та відповідність наявних фінансових і матеріальних ресурсів можливостям досягнення поставлених цілей; передбачити труднощі, які можуть перешкодити практичному виконанню бізнес-плану і тим самим знизити рівень економічної безпеки підприємства.

Традиційно бізнес план передбачає слідує розділи: резюме, характеристика продукту (послуги), оцінку ринку, конкуренція, стратегія маркетингу, план виробництва, організаційний план, юридичний план, фінансовий план, стратегії фінансування.

Кожне завдання може бути вирішено тільки у взаємозв'язку із іншими. Основний центр бізнес-плану концентрування фінансових ресурсів. Саме бізнес-план – важливий засіб для збільшення капіталу компанії. Процес складання бізнес-плану дозволяє ретельно проаналізувати почату справу у всіх деталях. Бізнес-план є основою бізнес-пропозиції при переговорах з майбутніми партнерами; він відіграє важливу роль при запрошенні на роботу основного персоналу фірми.

Зневажаючи складанням бізнес-плану, керівник організації може виявитися не готовим до тих неприємностей, які чекають його на шляху до успіху, а також суттєво понизити потенціал економічної безпеки підприємства. Письмове оформлення бізнес-плану має дуже істотне значення для організації робіт з його виконання. Не слід зневажати складанням бізнес-плану навіть в умовах, коли ситуація на ринку змінюється досить швидко.

Бізнес-план яляє:

- конкретний проект виробництва певного товару (послуг) – створення нового типу виробів або надання нових послуг (особливості задоволення потреб і т.і.;
- всебічний аналіз виробничо-господарської та комерційної діяльності організації, метою якої є виділення її міцних і слабких сторін, специфіки та відмінностей від інших аналогічних фірм;
- вивчення конкретних фінансових, техніко-економічних і організаційних механізмів, які використовуються в економіці для реалізації конкретних завдань.

Статистичні дані про невдачі нових підприємств указують на досить великий ризик з низьким рівнем економічної безпеки, тому для передбачення та можливого запобігання цих проблем і використовується планування бізнесу.

У конкурентній ринковій економіці бізнес-план є конкретним способом здійснення стратегії економічно - безпечного розвитку підприємствами, в першу чергу забезпечення фінансовою стратегією. Система бізнес-

планування допомагає провести діагностику нового бізнесу добути капітал, визначити плани на майбутнє, скласти аналітичні таблиці, за якими можна буде оцінювати, як буде розбудовуватися далі справа. Бізнес-план спонукає підприємця ретельно вивчити кожний елемент передбачуваного ризикового ринкового заняття, прийняти заходи для забезпечення економічної безпеки.

Склад, структура, об'єм бізнес-плану визначається специфікою діяльності, розміром підприємства, рівнем економічної безпеки, наявністю конкурентів.

В залежності від складу бізнес-план, його окремі розділи можуть розроблятися з різним ступенем конкретизації. Але як правило, у ньому передбачені основні розділи, які розкривають ідею та цілі бізнесу та направлені на вирішення конкретних задач і досягнення певних цілей на основі дослідження ринку, формування організаційної структури, фінансового проекту, пропозицій з інвестицій, визначення перспектив втілення механізму економічної безпеки.

Однак необхідно враховувати, що в залежності від цілеполагання розрізняють бізнес-плани для залучення грошових коштів інвестора для створення нового підприємства, для діючого підприємства, бізнес-плани, які супроводжують значні зміни у внутрішній або зовнішній сфері підприємства.

У той же час, незалежно від цільової орієнтації, як відмічають більшість авторів [6], бізнес-план повинен мати наступні розділи:

- план маркетингу (дослідження ринку; оцінка потенційного попиту на продукцію; прогноз ринкової ціни продукції, виробничих можливостей підприємства-конкурентів);

- виробничий план (номенклатура продукції, яка задовольняє вимогам конкурентоспроможності та стратегічним цілям підприємства, оцінка і аналіз ресурсних і технологічних можливостей підприємства; розрахунок об'ємів виробництва, рентабельність виробництва та її ринкова ціна);

— фінансовий план (баланси грошових витрат і надходжень, графік досягнення беззбитковості підприємства, прогноз об'єму реалізації; таблиця доходів і витрат; зведений баланс активів і пасивів підприємства);

— організаційний план (потреба у спеціалістах з урахуванням їх кількісної і якісної характеристики, системи оплати і стимулювання праці; організаційної структури управління);

— оцінка ризику і страхування (основні ризики проекту та їх диверсифікація).

Питання методики і технології розробки бізнес-плану для підприємств достатньо широко освітлені у вітчизняній і закордонній спеціальній літературі. У зв'язку з цим необхідно зупинитися більш ретельно на тих розділах, які мають особливі значення в процесі рішення задач із забезпечення економічної безпеки підприємств, антикризисні стратегії маркетингу, аналізу і оцінки фінансових результатів інвестиційних вкладень, необхідних для заходів реалізації економічної безпеки.

Традиційно під бізнес-планом розуміється документ, повний, чітко структурований і ретельно підготовлений, що описує до чого прагне організація, як вона пропонує добиватися поставлених цілей і як буде виглядати після їхнього досягнення.. Наряду з цим, у цей час існують спеціальні різновиди бізнес-планів. Наприклад, Фонд державного майна України в Положенні про типовий бізнес-план визначає його як «документ, який утримує обов'язки покупців відносно подальшої експлуатації об'єкту приватизації і ґрунтування можливостей їх виконання у відповідності з вимогами, які встановлюються Фондом державного майна України» [2]. Інші спеціалісти в області планування бізнесу особливо підкреслюють його властивість бути інструментом внутрішньофірменного управління і підкреслюють наявність щільного зв'язку між внутрішніми і зовнішніми функціями бізнес-плану, причому домінування внутрішньої функції призводить до більш швидкого появи реальних інвесторів. Деякі спеціалісти [5] розглядають бізнес-план як документ, який дозволяє

визначити слабкі сторони стратегічного плану, спланувати дії функціональних підрозділів підприємства і забезпечити їх взаємозв'язок, оцінити технічні, ресурсні і фінансові можливості, оцінити ефективність вибраного шляху дії, забезпечити адаптивність, мобільність і швидку реакцію на необхідні зміни. Провідні вчені розглядають бізнес-планування як важливий елемент стратегічного планування для забезпечення економічної безпеки підприємств.

Період існування поточних і оперативних економічно небезпечних ситуацій, тобто пов'язаних з функціонуванням виробничого менеджменту, визначається, насамперед, виробничим циклом одержання продукту. Час існування ситуацій, пов'язаних із стратегічним чи інноваційним розвитком підприємства, у значній мірі, залежить від того періоду, на протязі якого зберігається суспільна потреба в продукті (чи його властивостях), який виробляється даним підприємством. Дуже важливою обставиною є період виникнення ситуації, від якої залежить і тип, і вид ситуаційної цілі з виходу організації чи її підрозділу з проблемної ситуації. Інакше, цілі будуть неоднакові, якщо проблемна ситуація виникла на початку шляху чи наприкінці його після досягнення планової, функціональної цілі підприємства. Існує важливий принцип творчого з'ясування завдання: кількість можливих рішень зростає разом зі спільністю і широтою формулювання і зменшується з ростом обмежень і заборон у ній. Немаловажною обставиною є те, що в період розв'язання проблемної ситуації можуть виникнути не одна, а кілька цілей, тобто, виникає питання вирішення багатокритеріального завдання, труднощі якого загальновідомі. У цих випадках, необхідне ранжирування цілей за пріоритетом і вирішення їх у заданому порядку. Мета і завдання в проблемних ситуаціях, на відміну від звичайних запланованих цілей, повинні бути короткими і чіткими, у тому числі і за термінами та відповідати на запитання "що" і "коли", а не "як" чи "чому", а також на питання "наскільки добре". Мета і завдання повинні відповідати призначенню і обов'язкам даного керівника чи співробітника,

мінімізувати можливість подвійної відповідальності за результати роботи і бути зрозумілими для всіх. Вони повинні збігатися з інтересами виконавців, їх здібностями і не викликати додаткових конфліктів у серйозній і без того ситуації. Нарешті, мета і завдання повинні бути чітко орієнтовані в часі і відповідати основним організаційним і етичним принципам діяльності організації і прийнятим у ній методам роботи.

Для досягнення цілей підприємства з виходу його з кризи можна приймати оперативні і стратегічні заходи для забезпечення економічної безпеки.

Оперативні заходи включають:

- кадрові зміни;
- відстрочки платежів;
- залучення кредиторів;
- зміцнення виробничої дисципліни;

Стратегічні заходи передбачають:

- аналіз і оцінку стану підприємства, його науково-технічного і організаційно-управлінського потенціалу;
- перегляд існуючих стратегій фірми;
- проведення необхідних змін у виробничій структурі і виробничій культурі, пов'язаних зі зміною стратегії;
- розробку (перегляд) концепції інноваційної політики підприємства;
- розширення маркетингових досліджень;
- програму технічного переозброєння (реконструкції) підприємства;
- розробку (перегляд) кредитної політики фірми;
- удосконалювання кадрової політики підприємства;
- розробку бізнес-плану підприємства з урахуванням вироблених заходів.

Основним документом, що описує важливі аспекти реструктуризації і обґрунтовує необхідність проведення тих чи інших конкретних санаційних заходів, є бізнес-план, у якому показується, яким чином керівництво

організації намагається перебороти кризову ситуацію, що виникла на підприємстві, і які шляхи намічені для запобігання банкрутства та забезпечення економічної безпеки підприємства.

Взагалі, принципи стійкості роботи організації, управління її економічною безпекою можна звести до наступного:

- формування здорового соціально-психологічного клімату в колективі, ядро якого повинна складати команда однодумців;
- організація гнучкого виробництва, здатного швидко перебудовуватися на збільшення (зменшення) випуску визначеної продукції за рахунок іншої, виробленої фірмою;
- розумне дублювання елементів виробничої системи з метою включення дублера при виході основного елементу;
- резервування засобів, які забезпечують функціонування системи в кризовій ситуації;
- розробка адаптивних планів і можливих рішень з управління системою, що негайно можуть реалізовуватися при настанні кризових ситуацій;
- можливість переміщення окремих елементів виробничої системи чи її керуючої системи в просторі для більш раціонального функціонування при виникненні несприятливих обставин;
- забезпечення запасних варіантів постачальників сировини, кредиторів, спонсорів і т.і.;
- можливість функціонування фірми в іншому режимі;
- можливі плани дій фірми із запобігання банкрутства (зміна форми організації, відсікання зайвого і т.і.);
- постійна турбота про економічну безпеку фірми, розширення і поглиблення захисту останньої;
- своєчасне проведення технічних оглядів основних засобів, енергетичних об'єктів і інших елементів інфраструктури, яка забезпечує підвищення надійності їх функціонування;

- підвищення кваліфікації управлінських працівників, освоєння робітниками суміжних спеціальностей, рівноцінних за кваліфікацією;
- забезпечення належного контролю за надходженням сировинних і інших матеріалів у підсистемі, що забезпечує, а також високої якості продукції, яка випускається;
- проведення активних дій у виробничій, ринковій і галузевій політиці;
- створення нових форм управління, філій і малих форм підприємств, які мають пряме підпорядкування головному підприємству;
- ведення постійного моніторингу зовнішнього і внутрішнього середовища організації.

Наведений перелік не вичерпує всіх засобів із збільшення стійкості економічної безпеки при роботі підприємства, а дає лише можливі основні напрямки діяльності її систем управління. У кожній організації та на кожному підприємстві вони специфічні.

На кожному підприємстві, у будь-якій організації є власні резерви, які не використовуються або використовуються частково.

Важливим аспектом стійкого і безпечного функціонування підприємства є попередження і відшкодування отриманого збитку. Через те, що будь-яка діяльність підприємства пов'язана з ризиком, то без нормальної страхової діяльності в сфері безпеки і зниження підприємницьких ризиків обійтися практично неможливо. Страхування комерційних ризиків - це сфера, де і держава може приймати участь як капіталами, так і нормативними механізмами застосування економічної безпеки.

Однак головним у безпеці підприємництва, а, отже, і більш сталої роботи організації є економічні важелі з відшкодування збитку і запобігання негативних наслідків для організації бізнесу. У цьому полягає основний зміст створення механізму економічної безпеки підприємства.

З позиції системного підходу безпека повинна бути:

— безупинною - ця вимога виходить з того, що зловмисники завжди шукають можливість обійти захист для досягнення своїх протиправних цілей;

— плановою - планування здійснюється шляхом розробки планів дій із забезпечення захищеності організації і всіх компонентів її структури;

— централізованою - у рамках визначеної підприємницької структури повинна гарантуватися організаційно-функціональна самостійність процесу забезпечення захищеності;

— конкретною (адресною) - захисту підлягають конкретні об'єкти;

— активною - захисні заходи перетворюються в життя з достатнім ступенем наполегливості;

— надійною - надійність методів, засобів і форм захисту з одночасним дублюванням засобів і заходів безпеки;

— універсальною - заходи безпеки у всіх різноманітні структурних елементів, погроз і каналів несанкціонованого доступу, тобто повинні застосовуватися усі види і форми захисту в повному обсязі.

Економічна безпека підприємства досягається проведенням єдиної політики, системою заходів правового, організаційного і технічного характеру, адекватних загрозі життєво важливим інтересам кожної комерційної організації.

При всій важливості правових засобів і державного регулювання не можна забувати про те, що закон не може бути вище моралі. Тільки шляхом створення коректного підприємництва, очищеного від криміналітету, можна побудувати на моральних принципах ту систему, яка легко буде підтримуватися і охоронятися правом.

Кризова ситуація може привести до наступних негативних наслідків (особливо у випадку ліквідації підприємства):

— до втрати працівниками робочих місць і загострення в цьому зв'язку соціальної напруженості в суспільстві;

— до втрати кредиторами підприємства (банками, інвестиційними компаніями, фондами, державним бюджетом і т.і.) значних засобів, вкладених у підприємство;

— до знешколоження неліквідного майна, внаслідок того, що часом ліквідатори не можуть знайти йому покупців. Однак, можна виявити і позитивні моменти цього явища:

— закриття нерентабельних виробництв, що приводить до зниження витрат і підвищення ефективності суспільного виробництва;

— вивільнення ресурсів, залучених у неконкурентоспроможне виробництво;

— ротація управлінського персоналу, яке забезпечує зростання кваліфікації, посилення завзятості, зацікавленості менеджерів і робітників у кінцевих результатах своєї діяльності;

— придбання досвіду і формування ефективної інвестиційної політики підприємств, що здійснюють ці інвестиції.

Необхідно пам'ятати, що кризу легше передбачити, ніж ліквідувати, і успіх управління кризовими ситуаціями визначається ступенем готовності фірми до потенційних загроз і криз їх прояву, наявністю резервів, рівнем підготовки менеджерів і ступенем профілактичних заходів, ефективністю застосовуваних методів управління.

Витрати часу і засобів на завчасне створення резервних систем управління, підготовку заходів із забезпечення економічної безпеки, створення необхідних резервів стають часто більш вигідними, ніж малоефективні поспішні дії менеджерів з подолання кризи на основі попереднього досвіду, інтуїції і ентузіазму.

У розвитку будь-якої організації існує імовірність настання кризи. Характерною рисою ринкової економіки є те, що кризові ситуації можуть виникати на всіх стадіях життєвого циклу підприємства (становлення, зростання, зрілість, спад). Короткострокові кризові ситуації не міняють сутності підприємства як виробника прибутку, вони можуть бути усунуті за

допомогою оперативних заходів. Якщо підприємство в цілому неефективно, економічна криза здобуває затяжний характер, аж до банкрутства. Гостроту кризи можна знизити, якщо врахувати її особливості, вчасно розпізнати і побачити її початок. Щодо цього будь-яке управління повинно ураховувати механізми забезпечення економічної безпеки, тобто бути побудованим із урахуванням можливості і небезпеки кризи. В забезпеченні економічної безпеки вирішальне значення має стратегія управління. Коли стає явною неминучість кризи, неможливість її усунути або сповільнити, в стратегії управління головна увага приділяється проблемам забезпечення мінімального рівня економічної безпеки, усі зусилля зосереджуються на шляхах і засобах виходу з неї.

Пошук шляхів виходу з економічної кризи безпосередньо пов'язаний з усуненням причин, які сприяють її виникненню. Проводиться ретельний аналіз зовнішнього і внутрішнього середовища бізнесу, виділяються ті компоненти, які дійсно мають значення для організації, проводиться збір і відстеження інформації з кожного компоненту і на основі оцінки реального положення підприємства з'ясовуються причини кризового стану. Точна, комплексна, своєчасна діагностика стану підприємства - перший етап у розробці стратегії антикризового управління діяльністю підприємства.

При проведенні аналізу зовнішнього середовища великий обсяг отриманої інформації може привести лише до плутанини. Однак неповний аналіз здатний спотворити дійсне положення. Щоб сформулювати чітку і зрозумілу картину розвитку ситуації, отримані результати необхідно правильно зіставити, звести в єдине ціле кілька етапів аналізу:

- аналіз макросередовища, який умовно можна поділити на чотири сектори: політичне оточення, економічне оточення, соціальне оточення, технологічне оточення.

- аналіз конкурентного середовища за її п'ятьма основними складовими: покупці, постачальники, конкуренти усередині галузі, потенційні нові конкуренти, товари-замінники.

Отримавши досить велику інформацію про зовнішнє середовище, можна синтезувати її методом створення сценаріїв. Сценарії - це реалістичний опис того, які тенденції можуть виявитися в тієї або іншій галузі в майбутньому. Звичайно створюється кілька сценаріїв, на яких потім випробується та або інша антикризова стратегія підприємства. Сценарії дають можливість визначити найбільш важливі фактори зовнішнього середовища, які необхідно враховувати підприємству, частина з них буде перебувати під прямим контролем підприємства (воно зможе або уникнути небезпеки, або скористатися з можливості, яка з'явилась). При існуванні факторів, непідвласних контролю з боку підприємства, стратегія мінімальної економічної безпеки, яка розробляється повинна допомогти підприємству максимально використовувати конкурентні переваги і у той же час мінімізувати можливі втрати.

Вивчаючи зовнішнє середовище, менеджери концентрують свою увагу на з'ясуванні, які погрози і які можливості існують у зовнішньому середовищі. Досить популярним способом, який застосовується для аналізу зовнішнього середовища, є метод SWOT, докладно описаний у літературі зі стратегічного управління.

Поряд з аналізом зовнішнього середовища підприємства важливо провести поглиблене дослідження аналізу стану підприємства, яке потребує заходів із втілення механізмів економічної безпеки, його реального стану. Керівник повинен мати знання і бачення того, яким підприємство повинно стати в майбутньому, менеджер може розробити досяжну стратегію втілення економічної безпеки для проведення необхідних змін.

Чим слабкіше справжнє положення підприємства, тим більше ретельному критичному аналізу повинна піддатися його стратегія. Кризова ситуація на підприємстві - ознака або слабкої стратегії, або її поганої реалізації, або того і іншого разом. Аналізуючи стратегію підприємства, менеджери повинні сконцентрувати свою увагу на наступних п'яти моментах.

1. Ефективність поточної стратегії.

Спочатку потрібно спробувати визначити місце підприємства серед конкурентів, потім границі конкуренції (розмір ринку) і групи споживачів, на які підприємство орієнтується; нарешті, функціональні стратегії в області виробництва, маркетингу, фінансів, кадрів. Оцінка кожної складової дасть аналітикам більш зрозумілу картину стратегії підприємства, причому оцінка проводиться на базі кількісних показників. До них відносяться частка підприємства на ринку, розмір ринку, розмір прибутку, розмір кредиту, обсяг продажів (зменшується або збільшується стосовно ринку в цілому) і т.і..

2. Сила і слабкість, можливості і погрози для підприємства. Самий зручний і апробований спосіб оцінки стратегічного положення компанії це Swot-аналіз.

Сила - це те, у чому підприємство досягло успіхів. Вона може полягати в навичках, досвіді роботи, ресурсах, досягненнях (кращий товар, зроблена технологія, краще обслуговування клієнтів, пізнаваність товарної марки).

Слабкість - ця відсутність чогось важливого у функціонуванні компанії, того, що їй не вдається в порівнянні з іншими. Коли сильні і слабкі сторони виявлені, обидва списки ретельно вивчаються і оцінюються. З погляду формування стратегії сильні сторони підприємства важливі, оскільки вони можуть бути використані як основа антикризової стратегії.

Якщо їх недостатньо, менеджери підприємства повинні терміново створити основу, на якій ця стратегія ґрунтується. У той же час успішна стратегія застосування економічної безпеки на підприємстві спрямована на усунення слабких сторін, які сприяли кризовій ситуації. Ринкові можливості і погрози також багато в чому визначають стратегію безпеки підприємства. Для цього оцінюються всі можливості галузі, які можуть забезпечити потенційну прибутковість підприємства, і погрози, що негативно впливають на підприємство. Можливості і погрози не тільки впливають на стан підприємства, але і указують, які стратегічні зміни треба почати. Стратегія забезпечення мінімальних заходів із економічної безпеки повинна

враховувати перспективи, які відповідають можливостям і забезпечують захист від погроз. Важливою частиною Swot- Аналізу є оцінка сильних і слабких сторін підприємства, його можливостей і погроз, а також висновки про необхідність тих або інших стратегічних змін.

Отже, бізнес-план є "дорожньою картою" - викладом стратегії та механізмом забезпечення економічної безпеки підприємств. Це документ, у якому ясно говориться про спроможність компанії продавати свої продукти і послуги для одержання прибутку і залучення потенційних інвесторів. Ретельний виклад бізнес-плану робить процес його розробки більш ефективним, а сам план - систематизованим і стиснутим.

Список літератури: 1 Шевченко І.В. Особливості формування економічної безпеки підприємства. / І.В. Шевченко // Наука молода. – 2012. – №10. – 18-23 с. 2 Шемаєва Л.Г. Економічна безпека підприємств у стратегічній взаємодії з суб'єктами зовнішнього середовища : дис. д-ра екон. наук : 05.04.11/ Шемаєва Людмила Григорівна. – К., 2011. – 39-44 с 3 Штамбург Н.В. Складові економічної безпеки підприємства / Н.В. Штамбург // Наука молода. – 2011. – №1(4). – 490-496 с. 4 Берлач А. І. Безпека бізнесу : [навч. посіб.] / Берлач А. І. – К. : Університет «Україна», 2007. – 280 с. 5 Гапоненко В. Ф. Экономическая безопасность предприятий. Подходы и принципы / Гапоненко В. Ф., Беспалько А. А., Власков А. С. – М. : Изд-во «Ось-89», 2007. – 208 с. 6 Грунин О. Экономическая безопасность организации / Грунин О., Грунин С. — СПб. : Питер, 2002. — 160 с. 7 Донець Л. І. Економічна безпека підприємства: [навч. посіб.] / Донець Л. І., Ващенко Н. В. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 240 с. 8. Економічна безпека бізнесу : навч. посіб. / [Г. О. Швиданенко, В. М. Кузьомко, Н. І. Норіцина та ін.] ; за заг. та наук. ред. Г. О. Швиданенко. — К.: КНЕУ, 2011. – 511, [1] с. 9 Економічна безпека підприємств, організацій та установ : навч. посібник [для студ. вищ. навч. закл.] / [В. Л. Ортинський, І. С. Керницький, З. Б. Живко та ін.]. – К. : Правова єдність, 2009. – 544 с. 10 Зацеркляний М. М. Основи економічної безпеки: [навч. посіб.] / Зацеркляний М. М., Мельников О. Ф. – К. : КНТ, 2009. – 337 с.